

Ewa Jarosz

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID:0000-0002-3207-0148

DOI: <https://doi.org/10.35464/1642-672X.PS.2019.3.27>

**Idee i badania „w służbie”
rozwiązywania problemów społecznych
– *casus* kar cielesnych w wychowaniu**

**Ideas and research “in the service” of solving social problems
– the *casus* of corporal punishment in childrearing**

*Profesorowi Tadeuszowi Pilchowi
w podziękowaniu za ukształtowanie we mnie
badacza zaangażowanego w społeczną zmianę,*

Autorka

ABSTRACT: Violence in childrearing was a common practice in social history, only for last decades it has become a phenomenon that has met growing critics and calls to take steps to eliminate the problem. Huge influence on it has the development of democracy and child rights idea, but the very crucial element is the development of research. Its meaning in the process of elimination violence against children is of a various nature. Research discover violence against children as an actual problem but also in social history, and on this background discovered the nature of the problem. Research has shown the extent of the problem and its individual and social consequences. Research focused on determinants of the phenomenon has helped to think about needed activities and monitoring help to build effective strategies, programs and means and evaluation. The paper presents how ideas on one hand and research on the second hand may give the crucial input in the elimination of a social problem – on the example of corporal punishment.

KEYWORDS: Children’s rights, democracy, corporal punishment, research on violence in upbringing.

STRESZCZENIE: Przemoc w wychowaniu stanowiła codzienny element społecznej przeszłości, od kilku dopiero dekad jest zjawiskiem, wobec którego narasta krytyka i nawoływanie do zdecydowanych kroków mających wyeliminować problem. Ogromną rolę odgrywa tutaj rozwój demokracji oraz idei praw dziecka, ale także jako kluczowe jawią się badania naukowe. Znaczenie badań naukowych dla eliminacji problemu kar cielesnych jest wielorakie. To badania naukowe „odkryły” przemoc wobec dzieci w sensie aktualnym, jak i w społecznej historii, ukazując naturę tego zjawiska. Badania pokazały zakres występowania przemocy oraz jej znaczenie indywidualne a także społeczne. Badania nad uwarunkowaniami stały się podłożem konceptualizacji działań a badania monitorujące i ewaluacyjne pozwalają budować i wybierać efektywne działania, programy i środki. Artykuł pokazuje więc jak idee z jednej strony, a badania naukowe z drugiej, mogą przyczynić się do eliminacji problemu społecznego na przykładzie problemu kar cielesnych w wychowaniu.

SŁOWA KLUCZOWE: Prawa dziecka, demokracja, kary cielesne, badania nad przemocą w wychowaniu.

Wprowadzenie: społeczne konstruowanie się problemu kar cielesnych

Przemoc w wychowaniu jest obecnie zjawiskiem występującym dość powszechnie w różnych regionach świata. Przedstawiane raporty i badania pokazują wskaźniki sięgające wręcz trzech czwartych populacji dzieci doświadczających kar cielesnych (zob. np. UNICEF 2014; Know Violence in Childhood 2017; SRSRG VAC 2017; Cuartas i in. 2019). Zarówno obraz epidemiologiczny, jak i znaczenie kar cielesnych spowodowały, że współcześnie uznaje się ich występowanie za problem społeczny o globalnym zasięgu. Należy jednak zauważyć, że kary cielesne od wieków były naturalnym sposobem postępowania z dziećmi (Jarosz 2008). Wrośnięte w życie społeczne i obyczajowość, w zasadzie przez wieki nie budziły specjalnie krytycznej refleksji a pojawiające się nieliczne głosy przeciwne karom cielesnym, to głównie głosy postępowych myślicieli i pedagogów, by wymienić Rousseau, a później Montessori, Foerstera, Claparede’a czy Korczaka (Jarosz 2008; Jarosz, Michałak 2018). Częściej jednak, jeśli już kontestowano wykorzystywanie kar cielesnych w stosunku do dzieci, to krytykowano raczej sposób ich wykonywania oraz natężenie używanej siły fizycznej, niż samo ich stosowanie. Powszechnie natomiast były zalecenia i porady jak owe kary skutecznie wymierzać i powszechnie też wierzono w ich zbawienną moc i wychowawczą skuteczność (zob. Jarosz 2008). Stanowisko to niestety żywe jest nadal w wielu regionach, społecznościach i środowiskach. Szczególnie widoczne w krajach afrykańskich oraz Dalekiego Wschodu, ale także nie są całkowicie wolne od niego rozwinięte kraje demokratyczne.

Krytyka przemocy w wychowaniu przybiera obecnie na sile. Przemoc jest dzisiaj ukazywana jako poważny problem zaznaczający się negatywnym wpływem nie tylko w perspektywie jednostki – dziecka, ale także w życiu zbiorowym. Podkreśla się, że ze względu na swoje konsekwencje kary cielesne

sne negatywnie wpływają na jakość życia społeczeństw. Zakres i dewastujące znaczenie przemocy wobec dzieci spowodowały, że społeczność międzynarodowa umieściła eliminację tego problemu w globalnym programie zrównoważonego rozwoju społecznego – *Sustainable Developmental Goals. Agenda 2030* jako cel, który ludzkość powinna osiągnąć w najbliższych 15 latach (UNICEF 2017; *Ending legalised violence...* 2018; Hillis et al. 2018). Tak więc na poziomie wręcz politycznym, kary cielesne uznaje się za niedopuszczalny zarówno ze względów etycznych, jak i prawnych sposób postępowania z dzieckiem, oraz jako działanie w istocie szkodliwe i destrukcyjne dla rozwoju dziecka, jego dobrostanu aktualnego i przyszłego.

Jak widać, w krótkim stosunkowo czasie nastąpiła wyraźna zmiana poziomu krytyki kar cielesnych, od kontestowania natężenia i sposobów ich wykonywania do ich całkowitego zanegowania i umieszczenia w obszarze zjawisk społecznie piętnowanych, które muszą być wyeliminowane. Nastąpiła też zmiana zakresu rozumienia kar cielesnych, od pierwotnego zawężającego go jedynie do zachowań znacznego użycia siły fizycznej wobec dziecka, do rozszerzenia go o zachowania takie, jak nakazywanie dziecku utrzymywania niewygodnych pozycji – np. stanie z uniesionymi rękami, czy długie klęczenie, a także zachowania takie, jak karmienie dziecka na siłę, ciągnięcie go za uszy czy włosy, rzucanie w dziecko przedmiotami, potrząsanie dzieckiem, szczypanie czy wymierzanie dziecku klapsa oraz inne poniżające i deprecjonujące godność dziecka zachowania (Komentarz Ogólny nr 8 zob. w: Jarosz, Michalak 2018).

Czemu zawdzięczamy tak dynamiczną transformację społecznego podejścia do kar cielesnych? Z pewnością czynników a raczej procesów, które do tego doprowadziły jest kilka, ale bez wątpienia szczególną rolę odegrały dwa, które określiłabym jako dominujące a jednocześnie nierozłączne. Są nimi rozwój idei praw człowieka, dziecka i idei demokracji oraz badania naukowe dotyczące przemocy wobec dzieci i samego dzieciństwa.

Demokracja, równość, sprawiedliwość i ochrona praw a kary cielesne

Uznanie tego, co jest przemocą wobec dzieci było i jest zmienne na tle epok i kultur. Jest bowiem oparte na wyznawanych wartościach i społecznych priorytetach. Pojęcie przemocy wobec dzieci stanowi w gruncie rzeczy konstrukt społeczny rozumiany w kontekście danych warunków społeczno-kulturowych, organizacyjnych, ale także politycznych. Przede wszystkim rozumienie tego, jakie zachowania wobec dzieci są niewłaściwe związane jest z tym, w jaki sposób w danych warunkach społeczno-kulturowych uznaje się czym

jest opieka nad dzieckiem, czym jest odpowiedzialność rodzicielska oraz jakie powinny być między dziećmi a dorosłymi relacje (Corsaro 2015). To oznacza, że pojęcie przemocy wobec dziecka jest w dużej mierze oparte na rozumieniu tego, czym jest dzieciństwo oraz jak to dzieciństwo powinno być chronione i traktowane przez dorosłych oraz na tej podstawie społeczne uznanie do czego powinno prowadzić wychowanie, na czym ma ono polegać i jakie środki należy w tym celu wykorzystywać. Badacze wskazują co prawda na istnienie pewnego uniwersum, jakim jest fizyczne przetrwanie dziecka, jego zdrowie, stopniowe usamodzielnianie się aż do niezależności oraz kształtowanie dziecka zgodnie z wyznawanymi wartościami, jednak szczegółowe ujęcia tego, jakie powinny być stosunki opiekuńczo-wychowawcze pomiędzy dziećmi a dorosłymi są już zdecydowanie „płynne” i zrelatywizowane czasowo oraz kulturowo. Leon Eisenberg (1981) wskazując na tę cechę zauważył, że różnice społeczno-kulturowych standardów co do traktowania dzieci osadzają się przede wszystkim na kilku kryteriach, na zakresie rozpoznawania i definiowania dzieciństwa, na warunkach, które uznawane są za właściwe i konieczne dla prawidłowego rozwoju dziecka, na wzorach wychowywania dzieci oraz na prawach „obywatelskich” jakie są, lub nie, dzieciom przyznawane.

Komentując wyniki różnych analiz historycznych (szerzej zob. np. Jarosz 2008) bez wnikania w szczegóły można stwierdzić, że paradygmat traktowania dzieci w danych warunkach społecznych koresponduje z dominującym w społeczeństwie modelem filozofii społecznej. Z tym, na ile charakteryzują go idee i dążenia do zapewniania indywidualnego rozwoju jednostki i jej potencjałów albo wręcz odwrotnie – na ile dominuje interes wspólnoty i dobro grupy, plemienia i społeczeństwa, a jednocześnie nieliczenie się z dobrem i szczęściem jednostki. Analiza występowania i natężenia różnych zjawisk przemocy wobec dzieci w różnych okresach i kulturach pod tym kątem pokazuje, że im bardziej w danej filozofii społecznej indywidualność jednostki i jej prawa do rozwoju oraz indywidualne zróżnicowania między członkami społeczności są szanowane i respektowane, tym bardziej zwraca się uwagę na zaspokajanie potrzeb dzieci oraz szanowanie ich jako wartościowych członków wspólnot i przyznawanie im praw. Tym rzadziej też występują wobec dzieci zachowania przemocy w różnym zresztą kontekście. Sytuacja odwrotna, czyli występowanie i nasilanie się zachowań przemocy wobec dzieci, widoczne jest tym bardziej, im silniej w kulturze i filozofii społecznej wartość naczelną zajmują dobro wspólne, interes i cele grupy oraz jej przetrwanie. Tym bardziej dobro dzieci i ich indywidualne potrzeby są drugorzędowe, co więcej dzieci są w imię „dobra wspólnego” i interesów wspólnoty często poświęcane (por. Eisenberg 1981; Sumner 1995; Badinter 1999).

Nie wnikając już dalej w rozległe analizy historyczne (zob. np. Jarosz 2008), w uproszczeniu można stwierdzić, że im silniejsze są we wspólnocie ruchy demokratyczne i rozkwitają idee godności i poszanowania każdego obywatela, tym więcej pojawia się działań na rzecz dzieci i ich ochrony oraz rośnie presja, by dostrzegać w nich obywateli z określonym zakresem praw. Tym intensywniej podnoszone są kwestie podmiotowości dzieci oraz zaznaczana jest potrzeba szacunku wobec nich i ochrony ich godności. To powoduje też, że zachowania przemocy wobec dzieci zaczynają być nieakceptowane oraz są traktowane jako nieuprawnione nadużywanie przewagi nad dzieckiem i wykorzystywanie nierównowagi sił przez dorosłych do osiągania własnych celów i zaspokajania własnych różnych „interesów”. W takich warunkach jakakolwiek przemoc i jakakolwiek jej akceptacja, nawet w postaci braku wyrazistego prawa zakazującego jej stosowania wobec dzieci, jest widziana jako wyraz dyskryminacji dzieci i niesprawiedliwości społecznej oraz przejaw niedemokratyczności społeczeństwa (Liebel 2014).

Można więc w uproszczeniu podsumować, że zmiana społecznego stosunku do różnych zachowań kierowanych do dzieci, do sposobu ich dyscyplinowania i wychowania oraz uznanie określonych zachowań wobec nich za negatywne, niewłaściwe, przemocowe, a w konsekwencji ich wyłączenie z obszaru zachowań akceptowanych społecznie, dokonuje się na podłożu rozwoju idei praw człowieka i praw dziecka oraz procesów pogłębiania demokratyzacji życia społecznego. Badacze dzieciństwa i rozwoju idei praw dziecka zdecydowanie wskazują na to, że zarówno w przeszłości, jak i obecnie dostrzec można, że im silniej rozwijają się idee demokratyczne, tym więcej dzieje się na rzecz uznania podmiotowości dzieci i ich traktowania jako równoprawnych członków wspólnot. Rozwój demokracji i praw jednostki sprzyja więc zapewnieniu dzieciom co najmniej równoprawnej ochrony, równego ich traktowania w świetle prawa oraz poszanowania ich praw specyficznych wynikających z wrażliwości, podatności na krzywdę oraz potrzeb rozwojowych (Jarosz 2008). Taka też rozwijająca się w drugiej połowie XX wieku w wielu krajach demokratyczna i „prawdzieckowa” perspektywa spowodowała, że pewne zachowania i sytuacje występujące w relacjach wychowawczych zaczęły być traktowane w kategoriach naruszania praw dziecka, naruszania jego godności. Wiele też „tradycyjnych” praktyk wychowawczych zaczęło spostrzegać jako nadużywanie przewagi i siły wobec dzieci jako osób słabszych i zależnych. W rezultacie, wcześniej aprobowane, a często wręcz zalecane i prawnie uregulowane jako dopuszczalne sposoby wychowania, metody oddziaływania i karcenia dzieci (zob. Krajewski 2010), zaczęły wyraźnie krytykować, a następnie stygmatyzować i wykluczać z obszaru społecznie i politycznie akceptowanych praktyk wy-

chowawczych. Z czasem nawoływać zaczęto do ich formalnego, prawnego wykluczenia z życia społecznego.

Prekursorem późniejszego rozwoju działań legislacyjnych oraz tworzenia instrumentów prawa oraz reform prawnych na rzecz zapewnienia dzieciom równej ochrony przed przemocą była Szwecja, w której już w 1957 roku zniesiono istniejący tam przepis zwalniający rodziców z odpowiedzialności karnej za spowodowanie u dziecka obrażeń wskutek zastosowania kary fizycznej (Krajewski 2010). Następnie w 1979 roku wprowadzono całkowity zakaz kar cielesnych oraz jakiegokolwiek poniżającego traktowania dzieci. Ta wówczas pionierska i nowatorska w świecie regulacja możliwa była dzięki ogromnemu politycznemu wsparciu wszystkich partii politycznych i postawieniu dobra dziecka i jego ochrony ponad partyjnym interesem (Szymańczak 2009). Za Szwecją podążyły wkrótce inne państwa, początkowo skandynawskie: Finlandia (1983) i Norwegia (1987), a następnie inne kraje europejskie i pozaeuropejskie (zob. Jarosz, Michalak 2018; www.endcorporalpunishment.org).

Rozumienie przemocy w wychowaniu, w tym stosowania wszelkich kar cielesnych w kategoriach naruszania praw dzieci zaczęło się szczególnie dynamicznie rozwijać i pogłębiać po uchwaleniu w 1989 roku Konwencji o prawach dziecka. W licznych artykułach Konwencja odnosi się bowiem do ochrony dzieci przed przemocą. Dotyczą tego liczne artykuły (9, 16, 17, 18, 19, 20, 28). Przedmiotem tych regulacji są różne sytuacje przemocy stosowanej wobec dzieci przez następujące podmioty: rodziców, opiekunów, szkołę, grupy społeczne, instytucje, środowiska a także media. W szczególny sposób konieczność ochrony dzieci przed przemocą wyraża artykuł 19, który zobowiązuje państwa do podejmowania właściwych kroków ustawodawczych, administracyjnych, społecznych i wychowawczych w tym właśnie celu. Wskazuje on również na konieczność organizowania programów socjalnych i programów pomocy dla osób wychowujących dzieci oraz organizowania innych form prewencyjnych oraz na konieczność prowadzenia analiz i badań oraz gromadzenia danych o przypadkach niewłaściwego traktowania dzieci. W artykule 24 Konwencja nakłada na państwa obowiązek podejmowania kroków na rzecz zniesienia tradycyjnych praktyk szkodzących zdrowiu dzieci. Ten artykuł także rozumie się w kontekście problemu przemocy w wychowaniu.

Rozwój refleksji nad prawami dzieci po uchwaleniu Konwencji oraz monitorowanie jej implementacji w poszczególnych krajach przez Komitet Praw Dziecka ONZ spowodowały powstanie wielu różnych dokumentów sekwencyjnych, tj. komentarzy Komitetu Praw Dziecka oraz raportów tematycznych. Te które dotyczą przemocy wobec dzieci, w tym przemocy w wychowaniu (zob. Jarosz, Michalak 2018), uszczegóławiają wskazania na temat pożądanых

działań mających zapewnić dzieciom skuteczną ochronę przed przemocą (Jarosz 2017). Zasadniczym rekomendowanym środkiem jest wprowadzenie wyrazistego prawa bezwzględnej ochrony dzieci przed wszelką przemocą, w tym prawnego zakazu kar cielesnych. To wskazanie znalazło się poza dokumentami związanymi z Konwencją, tj. Komentarzem Ogólnym nr 8 i Komentarzem Ogólnym nr 13 (zob. Załączniki w Jarosz, Michalak 2018), także w zaleceniach europejskich, jak np. w Rekomendacji 1666 (2004) rekomendującej wprowadzenie całkowitego zakazu kar cielesnych (zob. Załączniki w Jarosz, Michalak 2018). Procesy reform prawnych spowodowały, że stosunkowo szybko fakt funkcjonowania w kodeksach prawa przepisów dopuszczających fizyczne karzenie dzieci i brak przepisów gwarantujących dzieciom bezwzględną ochronę prawną przed wszelką przemocą zaczęto spostrzegać jako wyrazistą dyskryminację dzieci jako obywateli i wyraz ich nierównego traktowania wobec prawa (Zolotor, Puzia 2010; Krajewski 2010; Gershoff 2013; Jarosz 2017). Ta polityczna presja wpływa z pewnością na rosnącą w ostatnich latach szczególnie dynamicznie liczbę państw wprowadzających reformy prawa ukierunkowane na zapewnienie dzieciom pełnej ochrony przed wszelką przemocą, w tym w wychowaniu, w tym w rodzinie (zob. www.endcorporalpunishment.org).

„Twarde” argumenty na rzecz eliminacji przemocy w wychowaniu – badania nad znaczeniem kar cielesnych

Prowadzone od dekad badania naukowe nad wpływem przemocy na rozwój dzieci dostarczyły szczególnie dobitnych argumentów na rzecz eliminacji przemocy wobec dzieci. W ostatnich latach badacze podejmować zaczęli zwłaszcza temat znaczenia przemocy w wychowaniu i wpływ kar cielesnych. Różnego rodzaju badania bezpośrednie jak i metaanalizy nie tylko wykazały brak wychowawczej i normotwórczej funkcji kar cielesnych, ale też pokazały dewastujący wpływ tego typu praktyk na rozwój indywidualny dziecka (zob. np. Gershoff 2013).

W szczególności ustalono ich negatywny wpływ na rozwój dzieci – ich kompetencji społecznych, kondycję emocjonalną oraz kompetencje poznawcze (Gershoff, Grogan-Kaylor 2016; Afifi i in. 2017; Pace i in. 2019). Spektakularne okazały się przy tym badania pokazujące destrukcyjny wpływ kar cielesnych na budowę i funkcjonowanie mózgu (Tomoda i in. 2009; Strauss i in. 2009; Teicher i in. 2016), które to zmiany najprawdopodobniej są związane z takimi konsekwencjami przemocy w wychowaniu, jak: zaburzenia poznawcze, problemy z koncentracją uwagi oraz obniżanie się możliwości poznawczych, które często rozwijają się u dzieci.

Szkodliwy wpływ przemocy w wychowaniu obejmuje szereg następstw. Liczne badania pokazują wysokie prawdopodobieństwo rozwoju różnych negatywnych stanów psychologicznych oraz problemów psychicznych i zachowaniowych u dzieci doświadczających przemocy w relacjach wychowawczych (Paolucci, Violato 2004; Larzelere, Kuhn 2005; Ferguson 2013; Gershoff, Grogan-Kaylor 2016; Pace i in. 2019). Do najczęściej eksponowanych szkód należy rozwój niskiej samooceny, ale też wysokie prawdopodobieństwo rozwoju postaw lękowych, skłonności do depresji a nawet autoagresji i myśli samobójczych. Badania pokazują też, że doświadczenie kar cielesnych jest silnie skorelowane z takimi problemami, jak nadużywanie substancji psychoaktywnych (alkoholu, leków) czy skłonność do narkotyzowania się. Inne często pojawiające się następstwa doświadczania kar cielesnych to rozwój zaburzeń eksternalizacyjnych i stosowanie agresji wobec innych, a także normalizowanie przemocy i wbudowywanie jej we własne sposoby postępowania z innymi ludźmi, w tym przemocowe postępowanie w późniejszych rolach rodzicielskich (Riedl i in., 2019; Afifi i in. 2017). Zakres i siła dewastujących skutków przemocy w wychowaniu spowodowała, że zaproponowano, by kary cielesne, w tym tzw. klapsy, włączyć w tzw. Negatywne Doświadczenia Dziecięce / *Adverse Childhood Experiences*/ (Afifi i in. 2017; Riedl i in. 2019), będące jednostką nozologiczną obejmującą sytuacje rozwojowe, które wywołują niezwykle poważne następstwa dla zdrowia fizycznego i psychospołecznego jednostek.

Podsumowując efekty długoletnich badań nad skutkami kar cielesnych, ich ustalenia można w skrócie skonstatować następująco. Po pierwsze, wykazano, że jako „metody” wychowawcze, sposoby te są nieefektywne i nie prowadzą do poprawy zachowania dzieci, czyli nie przynoszą korzystnych efektów wychowawczych. Po drugie, badania pokazały, że w rzeczywistości kary cielesne wręcz szkodzą wychowaniu gdyż uniemożliwiają osiąganie pozytywnych celów, takich jak: samodyscyplina i samowychowanie, a wpływają na rozwój tzw. osobowości zewnątrzsterownych (Lee i in. 2018; Gershoff, Grogan-Kaylor 2016). Po trzecie, badania wykazały, że kary cielesne niosą ogromne ryzyko wystąpienia szkód rozwojowych. Powodują rozwój zaburzeń zachowania, problemów emocjonalnych oraz zaburzeń kompetencji poznawczych, a także wiele innych negatywnych konsekwencji dla zdrowia psychicznego i funkcjonowania społecznego, w tym zaburzenia potraumatyczne (Ali i in. 2019).

Dewastujący wpływ doświadczania przemocy w wychowaniu przez dzieci ma także poza indywidualnym, znaczenie społeczne (Pinheiro 2006), nie sie bowiem konsekwencje ekonomiczne oraz dla zdrowia publicznego. Obecnie uznaje się, że negatywne znaczenie przemocy w wychowaniu dla jakości życia społecznego widoczne jest we wszystkich krajach. Podkreśla się, że ka-

ry cielesne dotykają konsekwencjami nie tylko same dzieci, ale całe rodziny, społeczności, narody oraz generacje (Hillis i in. 2018).

Ustalenia badawcze na temat wysokiej szkodliwości kar cielesnych stanowią znakomity obszar argumentacji dla intensyfikacji działań na rzecz eliminacji tego problemu społecznego, uzupełniając argumenty formułowane na gruncie idei poszanowania praw dziecka, równości obywatelskiej i rozwoju demokracji.

Badania wpływające na konceptualizację kierunków działań na rzecz eliminacji przemocy w wychowaniu

Badania dotyczące przemocy wobec dzieci, w tym przemocy w wychowaniu, które w gruncie rzeczy przełożyły się na formułowanie wskazań co do charakteru działań wobec problemu, miały bardzo różny charakter. Z jednej strony były to wspomniane już w tym opracowaniu badania w klimacie antropologiczno-kulturowym i historycznym nad występowaniem zachowań przemocy wobec dzieci w różnych warunkach oraz ich kontekstem społeczno-kulturowym (zob. Eisenberger 1981). Między innymi to w ich świetle, działania rozwijania demokracji, promowanie idei praw człowieka i praw dziecka, działania zapewniające równość praw dla dzieci, jak i działania na rzecz ograniczania wszelkich nierówności społecznych są racjonalnymi kierunkami eliminacji problemu przemocy w wychowaniu.

Z kolei silnie rozwijający się od lat 70. XX w. nurt badań nad przyczynami i uwarunkowaniami przemocy wobec dzieci identyfikował czynniki i dostarczał coraz to bardziej złożone modele tłumaczące występowanie problemu przemocy wobec dzieci. W rezultacie badań, w tym obszarze rozwinęła się bogata wiedza, która stała się podstawą teoretyczną postulowania i organizowania działań zmierzających do eliminacji przemocy w wychowaniu (por. Daro, Cohn-Donnelly 2002; Butchart i in. 2018). W świetle badań proponowane teorie i modele uwarunkowań przemocy wobec dzieci stanowiły (i stanowią nadal) bezpośrednią matrycę dla konceptualizacji kierunków działań na rzecz eliminacji problemu (por. Daro, Cohn-Donnelly 2002; Coulton i in. 1995). Teorie psychodynamiczne na przykład wskazują, że rodzice byliby mniej skłonni wykorzystywać przemoc w wychowaniu dzieci, gdyby lepiej rozumieli siebie oraz rolę własnych rodziców w swoim życiu. Teorie uczenia z kolei podpowiadają, że rodzice stosowaliby mniej przemocy wobec swych dzieci, gdyby więcej wiedzieli o właściwej opiece i konstruktywnym oddziaływaniu na nie oraz gdyby byli w tym względzie odpowiednio edukowani i trenowani. Teorie środowiskowe sugerują, że rodzice mniej stosowaliby przemoc

wobec dzieci, gdyby mieli lepsze warunki życia oraz gdyby warunki otoczenia były satysfakcjonujące dla rodziny – przez samą rodzinę odbierane jako przyjazne i wspierające. Na znaczenie norm kulturowych dotyczących dziecka, rodziny dla wykorzystywania przemocy w relacjach wychowawczych wskazują teorie kulturowe. W ich świetle, zmiana kulturowych norm i rozwijania społecznej dezaprobaty dla zachowań przemocy jest racjonalnym kierunkiem eliminacji problemu. Teorie kontroli społecznej wskazują z kolei, że rodzice są mniej skłonni stosować przemoc, jeśli nie czują się bezkarni w sprawach postępowania z dzieckiem oraz jeśli mają świadomość zewnętrznej kontroli nad jakością rodzinnej opieki i wychowania dzieci. Natomiast w świetle teorii zasobów społecznych, im więcej jest w otoczeniu rodziny dobrze działających instytucji, placówek i miejsc zaspokajania różnych potrzeb rodziców i dzieci, tym mniejsze jest prawdopodobieństwo występowania zachowań przemocy wobec dzieci. Na znaczenie odpowiedniego do potrzeb systemu usług i wsparcia rodziców w wypełnianiu roli rodzicielskiej oraz systemu form pomocy godzenia roli rodzicielskiej z innymi obowiązkami i aktywnościami rodziców wskazują natomiast teorie wsparcia społecznego. W ich świetle odpowiednie zaplecze wsparcia rodziców może kompensować osobiste oraz sytuacyjne braki i niedostatki i tym samym minimalizować ryzyko stosowania przemocy wobec dzieci.

W „kultowym” dla problematyki przemocy wobec dzieci raporcie opublikowanym w 2006 roku (Pinheiro 2006), ukazano powstały w wyniku licznych badań i transformacji *ekologiczny model uwarunkowań* przemocy wobec dzieci, jako ten, który jest szczególnie przydatny dla konceptualizacji działań eliminacji przemocy wobec dzieci. Model pokazuje znaczenie w zjawisku przemocy wobec dzieci wielu czynników występujących na różnych poziomach społecznych, tj. ogólnospołecznym, lokalnym, rodziny oraz indywidualnym jak również rolę powiązań między nimi (Pinheiro 2006; Butchart i in. 2018). Na poziomie indywidualnym wskazuje się na takie czynniki, jak: płeć, wiek, zasobność, poziom wykształcenia, niepełnosprawność, bycie ofiarą przemocy w dzieciństwie, dotychczasową historię zachowań przemocy, uzależnienia oraz problemy psychologiczne. W kontekście relacji rodzice–dzieci znaczenie mają niskie kompetencje rodzicielskie, problemy małżeńskie, przemoc między rodzicami, wczesne małżeństwo i małżeństwo pod przymusem, niski status socjalno-ekonomiczny, otoczenie społeczne rodziców zaangażowane w przemoc. Poziom społeczności lokalnej charakteryzują z kolei takie czynniki sprzyjające przemocy w wychowaniu, jak koncentracja biedy, wysoki poziom przestępczości, duża ruchliwość społeczna, wysokie bezrobocie, łatwy dostęp w środowisku do narkotyków, ale także słabe działanie lokalnych in-

stytucji, czy niewystarczająca pomoc dla ofiar przemocy. Również w społeczeństwie jako społeczno-kulturowej zbiorowości oraz systemie organizacyjnym pewne zjawiska i cechy mogą przyczyniać się do rozwijania się zjawisk przemocy w wychowaniu. Wskazuje się na przykład na gwałtowne zmiany społeczne, występowanie dużych nierówności społecznych, nierówności płci oraz na politykę państwa, która pogłębia nierówności społeczne oraz ubóstwo rodzin. Ważnymi facylitatorami przemocy w wychowaniu na poziomie ogólnospołecznym są też słabe mechanizmy zabezpieczania socjalno-ekonomicznego, kulturowe normy wspierające stosowanie przemocy wobec dzieci, prawne luki dopuszczające występowanie tej przemocy, niska pozycja społeczna dziecka i negowanie jego podmiotowości, a także normy społeczne, które ograniczają zewnętrzną kontrolę nad rodziną. Wskazuje się też na takie zjawiska społeczne, jak konflikty społeczne lub gwałtowne transformacje oraz naturalne katastrofy, które generalnie nadszarpują odporność psychiczną społeczeństw i stanowią kontekst ryzyka dla intensyfikacji przemocy wobec dzieci (Butchart i in. 2018). Opierając się na modelu ekologicznym postuluje się konieczność działania na wszystkich poziomach społecznych (Gershoff i in. 2017). Dla każdego z takich poziomów formułuje się rekomendacje dotyczące kierunku i charakteru czynności. Szczególne nadzieje związane są z działaniami profilaktycznymi i prewencyjnymi, które są różnicowane w zależności od „adresatów” oraz „nagromadzenia się” czynników ryzyka (Hillis i in. 2018; Gershoff i in. 2017).

Podsumowując, w wyniku wielu różnych badań i analiz nad uwarunkowaniami przemocy wobec dzieci podkreśla się, że współczesne podejście do eliminacji kar cielesnych powinno uwzględniać wieloczynnikowe podłoże problemu. Wskazuje się, by w działaniach interwencyjnych i profilaktycznych stosować strategie działań wielokierunkowych, wielopoziomowych, czyli odnoszące się do wielu rodzajowo czynników działających na różnych poziomach społecznych. Zaleca się też, aby było to podejście interakcyjne, oparte na ustalonych w badaniach zależnościach pomiędzy różnymi czynnikami i różnymi poziomami społecznymi.

Badania monitorujące i ewaluacyjne – droga do „evidence based practice”

Rozwój działań eliminujących przemoc w wychowaniu opiera się, obok badań nad uwarunkowaniami, w silnym stopniu na badaniach nad samymi działaniami i programami eliminacji przemocy w wychowaniu, które były lub są realizowane w praktyce. Głównym celem takich badań jest wyłonienie tzw.

dobrych praktyk, czyli programów, rozwiązań lub środków, które w jakiś sposób wykazały swoją skuteczność w ograniczaniu lub eliminacji kar cielesnych. Analizy tego typu przeprowadzane są na różnych poziomach – lokalnym, regionalnym, krajowym, ale także międzynarodowym (zob. np. SRSV VAC 2013; Know Violence in Childhood 2017, *A step by step* 2018). Na ich podstawie poprzez identyfikację działań efektywnych, budowane są rekomendacje zarówno w kontekście działań państwowych, lokalnych, jak i dla poszczególnych instytucji i służb, a nawet rekomendacje dotyczące stosowania określonych programów.

W świetle badań monitorujących czy ewaluacyjnych wskazuje się na przykład, że podstawowym typem działań eliminujących przemoc w wychowaniu powinny być prawne reformy, w tym przede wszystkim wprowadzenie całkowitego zakazu kar cielesnych. Analizy wykazują bowiem, że wprowadzenie prawnego zakazu wszelkiej przemocy, a zwłaszcza wyrazistego zakazu stosowania kar cielesnych we wszelkich środowiskach, w tym w rodzinie, przyczynia się do postępującej zmiany postaw wobec kar cielesnych i ich wykorzystywania w wychowaniu poprzez eliminację społeczno-kulturowej aprobaty dla nich oraz w ten sposób eliminacji ich stosowania w praktyce (*A Step by Step* 2018). Badania ukazujące skuteczność wprowadzenia zakazu kar cielesnych dla zmian w postawach społecznych i praktyce wykorzystywania kar cielesnych prowadzone były i są konsekwentnie między innymi w Szwecji. Pokazują one, że od momentu wprowadzenia zakazu stosowanie kar cielesnych spadło z 35% do 2%. Jakkolwiek postęp w tej kwestii był widoczny także wcześniej, to przypisuje się to głównie długiej debacie na temat konieczności wprowadzenia zakazu jaka poprzedzała reformę prawa (Janson 2018; Janson i in. 2017). Podobny progres zaobserwowano w Finlandii, w której w 2017 roku aż 95% obywateli wiedziało o istnieniu zakazu kar cielesnych, podczas gdy zanim go wprowadzono w 1983 roku, aż 50% społeczeństwa uważało, że kary cielesne to aprobowany prawnie sposób wychowywania dzieci. Co więcej, dzisiaj badania pokazują niemal zerowy odsetek fińskich rodziców stosujących klapsy wobec swoich dzieci. Pokazują też, że diametralnie spada w tym społeczeństwie stosowanie innych rodzajów kar cielesnych. Na przykład odsetek dzieci, które doświadczyły ciągnięcia za włosy przez rodziców spadł z 65% w roku 1988 do 16% w 2017 (Janson 2018).

Również badania porównawcze prowadzone w kilku krajach, z których jedno zakaz kar cielesnych wprowadziły a inne nie, wykazały skuteczność tego instrumentu w kwestii zmiany postaw, obniżając znacząco poziom aprobaty dla takich zachowań (Bussmann i in. 2009; *Working towards universal prohibition* 2018, *Ending legalised violence against children* 2018). W Polsce, która

wprowadziła całkowity zakaz kar cielesnych w 2010 roku także odnotowuje się spadek społecznej aprobaty przemocy w wychowaniu (Jarosz 2015; 2017; Jarosz, Michalak 2018). Prowadzone systematycznie od wejścia zakazu kar cielesnych w 2010 roku badania wskazują poniekąd, że jest to rozwiązanie słuszne i efektywne, obserwuje się bowiem systematyczny spadek aprobaty zachowań przemocy w wychowaniu (Jarosz, Michalak 2018). Dane z roku 2018 pokazały, że społeczna aprobata zachowań przemocy w wychowaniu spadła w przypadku tzw. klapsów z 78% przed wprowadzeniem zakazu do 43%, a na temat tzw. lania z 41% do 24% (Jarosz, Michalak 2018). Efektywność zakazu dowodzona badaniami naukowymi powoduje, że państwa zorientowane silnie na eliminację przemocy wobec dzieci przeprowadzają dynamicznie reformy prawa. Do dzisiaj przepis taki wprowadziły już 54 kraje, a 56 kolejnych wyraziło już zgodę na jego wprowadzenie w swój system legislacyjny (zob. <https://endcorporalpunishment.org>).

Z drugiej jednak strony, badania w państwach posiadających zakaz wszelkich kar cielesnych, między innymi w Polsce (zob. Jarosz, Michalak 2018) dowodzą, że samo wprowadzenie zakazu nie wystarcza do całkowitej ich eliminacji. Odsetki osób aprobujących kary cielesne nadal są wysokie w wielu z nich. Szczycąc się największym sukcesem Szwecja, pokazuje, że istotne były także działania, jakie podejmowano „obok” wprowadzenia zakazu, w tym kampanie społeczne, wsparcie socjalne rodzin, edukacja rodziców, sieć placówek wsparcia rodzin, podnoszenie kompetencji profesjonalistów (Janson i in. 2017).

W ustanawianiu jak najbardziej racjonalnych działań eliminacji kar cielesnych postuluje się systematyczne realizowanie epidemiologiczno-monitorujących i ewaluacyjnych badań naukowych. Co więcej, uznaje się je za niezbędny element nowoczesnych strategii eliminacji kar cielesnych (zob. np. Rec. (2009) 10 Komitetu RE – tekst w Jarosz, Michalak 2018). Dostarczają one nie tylko obrazów epidemiologicznych na temat samego problemu, czy ukazują aktualne uwarunkowania jego występowania, ale także dowodów zaistnienia bądź braku progresu na drodze do eliminacji kar cielesnych. Co więcej, rzetelne badania monitorujące i ewaluacyjne pozwalają analizować i oceniać efektywność wprowadzanych środków czy programów.

Biorąc pod uwagę ogromne znaczenie badań naukowych dla eliminacji problemu przemocy w wychowaniu, podkreślić trzeba ponadto niezwykle istotną rolę jaką pełnią w tym względzie dobre funkcjonalne systemy gromadzenia danych oraz metodologicznie wiarygodne procedury monitorowania zmian postaw społecznych i zachowań wobec dzieci. Rzetelne badania surveyowe są tu wskazywane jako podstawowe (Janson 2018). Podkreśla się przy

tym, że wskaźniki oraz źródła danych na temat problemu przemocy oraz działań wobec niego powinny być dezagregowane, tj. gromadzone w perspektywie różnych grup dzieci, w tym dzieci wykluczonych oraz na tle różnych cech (np. płeć, niepełnosprawność, mniejszości etniczne, dzieci z obszarów niekorzystnych socjalnie) i powinny mieć charakter zróżnicowany co do źródeł. Istotne są przy tym zarówno dane dotyczące zgłaszanych przypadków, jak i dane dotyczące postaw społecznych wobec kar cielesnych oraz ich dynamiki. Ważne też, aby dane pochodziły zarówno od rodziców, jak i od samych dzieci. Doniosłym rodzajem danych w badaniach nad efektywnością stosowanych programów są również informacje o doświadczeniach samych rodziców na temat różnych usług wsparcia rodziny oraz na temat uczestnictwa w programach eliminacji występowania przemocy w wychowaniu (Janson 2018).

Podsumowanie

Obecnie rozumienie problemu przemocy w wychowaniu jest znacznie pogłębione. Mamy świadomość nie tylko ogromnego zakresu występowania przemocowych zjawisk w wychowaniu, ale także ich negatywnego, a czasami wręcz dewastującego znaczenia dla rozwoju indywidualnego i społecznego. Dzisiaj panuje prawie powszechna zgoda co do tego, że przemoc w wychowaniu, stosowanie kar cielesnych musi być wyeliminowane. Aby w tej kwestii następował progres potrzebna jest świadomość, dobra wola i wysiłki wielu środowisk i grup społecznych, od profesjonalistów, przez samych rodziców i rodziny, po polityków. By tę aktywność stymulować potrzebna jest też rzetelna metodologicznie informacja pochodząca z odpowiednich, różnych badań i źródeł. Potrzebne są badania, które pozwalają nie tylko monitorować występowanie problemu i jego uwarunkowaniami, ale także wybierać te strategie, programy, rozwiązania i środki działania, które mają co najmniej obiecujący w świetle ich ewaluacji charakter, a najlepiej takie, których skuteczność została badaniami naukowymi dowiedziona.

W większości więc krajów rozwiniętych, europejskich i nie tylko, badania takie są prowadzone. Przeznacza się na nie fundusze i wykorzystuje ich wyniki. Badacze są żywo zainteresowani podejmowaniem odpowiednich wysiłków, więc badania na temat przemocy w wychowaniu są stosunkowo często prowadzone. Badacze wymieniają się też swym doświadczeniem, co pozwala identyfikować, także w zakresie realizacji badań naukowych tzw. dobre praktyki (zob. Janson 2018).

Tymczasem w Polsce... Autorka tego opracowania organizując Krajową konsultację w sprawie przemocy w wychowaniu, która odbyła się w dniach

29.11–1.12 2017 roku w Biurze Rzecznika Praw Dziecka w Warszawie¹, w ramach której przygotowano panel poświęcony problemom badawczym, miała poważny problem w zidentyfikowaniu i pozyskaniu badaczy zajmujących się przemocą wobec dzieci w różnych aspektach. Na palcach jednej ręki można było policzyć badaczy eksplorujących aspekty epidemiologiczne; badania monitorujące prowadziła jedynie Autorka; a badań ewaluacyjnych w Polsce generalnie się nie prowadzi. Czy jest potrzebny komentarz końcowy? A może ta sytuacja sama w sobie jest wartym zbadania problemem?

Literatura

- A Step by step guide; On implementing the Convention on the Rights of the Child to achieve an end to corporal punishment*, Council of the Baltic Sea States, 2018.
- Afifi T., Ford D., Gershoff E.T., Merrick M., Grogan-Kaylor A., Ports K., MacMillan H., Holden G., Taylor C., Lee S., Bennett R.P., 2017, *Spanking and adult mental health impairment: The case for designation of spanking as an adverse Childhood experience*, „Child Abuse and Neglect”, Vol. 71, s. 24–31.
- Ali A., Malik M.A., Khan I., 2019, *Psychological Trauma and Corporal Punishment*, „Global Social Sciences Review” (GSSR), Vol. IV, no. II (Spring 2019), s. 138–147.
- Badinter E., 1998, *Historia miłości macierzyńskiej*, Wydawnictwo Volumen, Warszawa.
- Bussmann K., Ethal C., Shroth A., 2009, *The effect of banning corporal punishment in Europe: five nation comparison*, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg.
- Butchart A., Hillis S., Burrows S., 2018, *INSPIRE: Using the best evidence to prevent violence against children*, [w:] *Violence against children*, red. G. Lenzer, Routledge, New York, s. 39–63.
- Corsaro W.A., *The sociology of childhood*, fourth edition, SAGE, London.
- Coulton C., Korbin J., Su M., Chow J., 1995, *Community level factors and child maltreatment rates*, „Child Development”, Vol. 66, s. 1261–1276.
- Cuartas J., McCoy D.C., Rey-Guerra C., Rebello Britto P., Elizabeth Beatriz, Salhi C., 2019, *Early childhood exposure to non-violent discipline and physical and psychological aggression in low- and middle-income countries: National, regional, and global prevalence estimates*, „Child Abuse and Neglect”, 92, s. 93–105.
- Daro D., Cohn-Donnelly A., 2002, *Child abuse prevention: accomplishments and challenges*, [w:] *The APSAC handbook on child maltreatment*, second edition, red. J. Myers i in., Sage Public. London, s. 431–448.
- Eisenber L., 1981, *Cross-cultural and historical perspective on child abuse and neglect*, „Child Abuse and Neglect”, Vol. 7, s. 459–469.
- Ending legalised violence against children by 2030: Progress towards prohibition and elimination of corporal punishment in Pathfinder countries*, 2018 www.endcorporalpunishment.org (data pobrania: 20.05.2019).

¹ Krajowa konsultacja – relacja i materiały dostępne na <http://www.childrenatrisk.eu/nonviolence/2018/03/14/expert-meeting-communication-and-campaigns-related-to-the-legal-prohibition-of-corporal-punishment/> (data pobrania: 27.05.2019).

- Ferguson C.J., 2013, *Spanking, corporal punishment and negative long term outcomes: A meta-analytic review of longitudinal studies*, „Clinical Psychology Review”, 33, s. 196–208.
- Gershoff E., 2013, *Spanking and child development; we know enough now to stop hitting our children*, „Child Development Perspectives”, Vol. 7, no. 3, p. 133–137.
- Gershoff E.T., Grogan-Kaylor A., 2016, *Spanking and child outcomes. Old controversies and new meta-analyses*, „Journal of Family Psychology”, 30(4), s. 453–469.
- Gershoff E.T., Leeb S.J., Durrant J.E., 2017, *Promising intervention strategies to reduce parents' use of physical punishment*, „Child Abuse & Neglect”, 71, s. 9–23.
- Hillis S., Mercy J.A., Kress H., Butchart A., 2018, *Violence against children: Endemic, Detrimental, Preventable*, [w:] *Violence against children*, red. G. Lenzer, Routledge, New York, s. 25–38.
- Janson S., 2018, *Tracking progress towards non-violent childhoods. Measuring changes in attitude and behavior to achieve an end to corporal punishment*, Council of the Baltic Sea States, Stockholm.
- Janson S., Langberg B., Svensson B., 2017, *Physical punishment of children banned since 30 years: The Swedish experience*, Routledge, New York.
- Jarosz E., 2008, *Ochrona dzieci przed krzywdzeniem. Perspektywa globalna i lokalna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Jarosz E., 2015, *Przemoc w wychowaniu. Między prawnym zakazem a społeczną akceptacją*, BRPD, Warszawa.
- Jarosz E., 2017, *Prawo dziecka do życia wolnego od przemocy*, „Dziecko Krzywdzone”, Vol. 16(2), s. 24–44.
- Jarosz E., Michalak M., 2018, *Bicie dzieci – czas z tym skończyć. Kontestacja kar cielesnych w współczesnym świecie*, BRPD, Warszawa.
- Know Violence in Childhood, 2017, *Ending Violence in Childhood. Global Report 2017. Know Violence in Childhood*, New Delhi.
- Komentarz Ogólny Nr 8 Komitetu Praw Dziecka ONZ, [w:] *Prawa Dziecka. Dokumenty ONZ*, Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2013.
- Krajewski R., 2010, *Karcenie dzieci. Perspektywa prawna*, Oficyna Wolters Kluwer Polska.
- Larzelere R.E., Kuhn B.R., 2005, *Comparing child outcomes of physical punishment and alternative disciplinary tactics: A meta analysis*, „Clinical Child and Family Psychology Review”, 8, s. 1–37
- Lee S.J., Taylor C.A., Altschul I., Rice J.C., 2013, *Parental spanking and subsequent risk for child aggression in father-involved families of young children?*, „Children and Youth Services Review”, 35(9), s. 1476–1485.
- Liebel M., 2014, *Adulthood and age-based discrimination: a challenge for children's rights research and practice*, [w:] *Children and Nondiscrimination: interdisciplinary textbook*, red. D. Kutsar, H. Warming, CREAN Estonian Publishing House, s. 119–143.
- Pace G.T., Lee S.J., Grogan-Kaylor A., 2019, *Spanking and young children's socioemotional development in low- and middle-income countries*, „Child Abuse and Neglect. The International Journal”, Vol. 88, p. 84–95.
- Paolucci E.O., Violato C., 2004, *A meta-analysis of the published research on the affective, cognitive, and behavioral effects of corporal punishment*, „The Journal of Psychology”, 138, s. 197–221.
- Riedl D., Beck T., Exenberger S., Daniels J., Daniel Dejaco D., Unterberger I., Lampe A., 2019, *Violence from childhood to adulthood: The influence of child victimization and domestic violence on physical health in later life*, „Journal of Psychosomatic Research”, 116, s. 68–74.

- SRSRG VAC, 2013, *Toward a world free from violence. Global survey on violence against children*, Office of the Special Representative of the Secretary General on Violence against Children, New York.
- Strauss M., Paschall M.J., 2009, *Corporal Punishment by mothers and development of children's cognitive ability: a longitudinal study of two nationally representative age cohorts*, „Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma”, 18(5), s. 459–475.
- Sumner W.G., 1995, *Naturalne sposoby postępowania w gromadzie*, PWN, Warszawa.
- Teicher M., Samson J.A., Anderson C.M., Kyoko Ohashi K., 2016, *The effects of childhood maltreatment on brain structure, function and connectivity*, „Nature Reviews Neuroscience” September.
- Tomoda A., Suzuki H., Rabi K., Yi-Shin Sheu, Polcari A., Teicher M.H., 2009, *Reduced Prefrontal Cortical Gray Matter Volume in Young Adults Exposed to Harsh Corporal Punishment*, „Neuroimage”, Aug., 47(Suppl 2), s. 66–71.
- UNICEF, 2014, *Hidden in Plain sight. A statistical analyses of violence against children*, UNICEF, New York.
- WHO, 2014, *Investing in children: the European child maltreatment prevention action plan 2015–2020*, WHO 2014.
- Zolotor A.J., Puzia M.E., 2010, *Bans against corporal punishment: A systematic review of the laws, changes in attitudes and behaviours*, „Child Abuse Review”, 19, s. 229–247.

Źródła internetowe

- INSPIRE 2016, https://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/inspire/en/ (data pobrania: 10.04.2019).
- Pinheiro P.S., 2006, *World report on violence against children*, UN, Geneva <https://www.unicef.org/violencestudy/reports.html> (data pobrania: 10.04.2019).
- SRSRG VAC (2017), *Annual report of the Special Representative of the Secretary-General on Violence against Children*; <http://srsg.violenceagainstchildren.org> (data pobrania: 10.04.2019).
- Szymańczak J., 2009, *Prawny zakaz fizycznego karania dzieci*, „Infos”, nr 6 (53), [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/B09257A65692942AC125757C0033044D/\\$file/Infos_53.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/B09257A65692942AC125757C0033044D/$file/Infos_53.pdf). (data pobrania: 29.04.2019).
- UNICEF, 2017, *Child is a child. Protecting children on the move from violence, abuse and exploitation*, https://www.unicef.org/publications/files/UNICEF_A_child_is_a_child_May_2017_EN.pdf. (data pobrania: 13.04.2019)